

До питання про місце П.О. Куліша в історії Кирило-Мефодіївського товариства

Історія заснування і діяльності “Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія”, більш відомого в історіографії як “Кирило-Мефодіївське товариство”, досліджувалася вже з другої половини XIX ст. В літературних часописах, наукових журналах з’явилися перші згадки про членів цієї організації, були оприлюднені деякі документи порушеної проти них слідчої справи. Серед таких видань можна назвати: “Правда. Письмо наукове і літературне”, 1868 р.; “Русская мысль”, 1885 р.; “Русская старина”, 1885, 1886 рр. і “Киевская старина”, 1883, 1894, 1897 рр.; “Русский архив”, 1892, 1893 рр. тощо.

На сьогодні тема Кирило-Мефодіївського товариства глибоко і всебічно висвітлена у наукових статтях, монографіях. З-поміж інших варто виділити працю П. Зайончковського “Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847)”, написану з використанням потужної джерельної бази. Автор монографії перш за все звернув увагу на рівень соціально-економічного розвитку України в 40-і роки XIX ст., який обумовив поширення нових прогресивних ідеологій і політичних думок. Хронологічно висвітлений процес утворення Товариства, наведені чільні програмні документи, надані характеристики головним учасникам подій.

На жаль, в 50-і роки XX ст. для історика було небезпечно проводити будь-які аналогії в історії України і західноєвропейських країн, П. Зайончковський на цьому увагу не концентрував. Але інший дослідник, І. Мазепа, перебуваючи в еміграції, наголошував на тому, що утворення в Україні першої політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства – мало прямий зв’язок із загальноєвропейським соціально-політичним рухом. Він писав, що товариство, яке “декларувало самодержавство Бога і народоправство, ідейно належить до тієї революційно-демократичної організації, що увійшла в історію під назвою “Молода Європа”, об’єднавши “Молоду Італію”, “Молоду Польщу”, “Молоду Францію”, “Молоду Німеччину”¹.

За оцінкою сучасних істориків друга половина XVIII – початок XIX ст. дійсно були добою великого революційного піднесення в усій Європі: “У цей час зміни охопили практично всі сфери матеріального та духовного життя людей. Здійснювався перерозподіл влади, привілеїв, багатства. Загальний характер історичного процесу європейських народів визначала ідеологія та культура Просвітництва. Його ключовими поняттями стали Розум, Природа, Прогрес в ім’я Свободи”².

Мабуть занадто слабкими в той час були офіційні кордони, щоб стати на заваді поширенню цих модерних ідей із Заходу на Схід Європи. Думки про конституцію – у політиці, про скасування станів і кріпацтва – в суспільному житті; визволення народів з-під чужої влади і створення власних держав – в національному, – поступово збуджували розум української інтелігенції. Це призвело до поширення опозиційних настроїв і утворення перших гуртків однодумців. Так, в 1840-і роки у Києві у літературний гурток “Київська молода” об’єдналися представники національно свідомої української інтелігенції. До нього увійшли, зокрема, професор Київського університету М. Максимович, учитель П. Куліш, поміщик В. Тарновський, учитель М. Костомаров, чиновник М. Гулак, студенти Київського університету В. Білозерський, О. Маркович та інші. Моральним авторитетом для них став вже відомий на той час поет Т. Шевченко. Молоді люди досліджували українську історію,

збирали етнографічні матеріали, у своїх творах з щирою любов'ю і великою шаную писали про Україну, про її героїчну козацьку минувшину. Одним із найдіяльніших серед них був молодий письменник П. Куліш. У 1842 році з-під його пера вийшов літературний твір про козаччину “Михайло Чернишенко”. У 1843 – з'являється поема “Україна”. В 1845 році на сторінках петербурзького журналу “Современник” публікуються перші глави роману “Чорна Рада”. Гурток кийвської молоді певною мірою сприяв зближенню прогресивних сил, гаслом яких було національне відродження і демократичний розвиток України. Поступово в їхньому середовищі викристалізувалась ідея про утворення єдиної слов'янської федерації – на демократичних засадах, з правом автономії кожного народу. У 1846 році ця ідея знайшла відображення у чільних документах організації “Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія”. За програмою Товариства, складеною М. Костомаровим, провідна роль в об'єднавчій справі слов'янських народів призначалася Україні³. У березні 1847 року члени Товариства та багато їхніх однодумців були заарештовані. У Києві і Петербурзі розпочалося слідство, яке прийшло до висновку: таємна організація, незважаючи на її невеликий кількісний склад, була небезпечною для існуючого ладу. За наказом Миколи І кирило-мефодіївців суворо покарали: М. Костомаров на рік ув'язнений у Петропавлівській, а М. Гулак – на три роки у Шліссельбурзькій фортецях, Т. Шевченко відданий у солдати і відправлений в Оренбурзький край, решту заслали у різні, віддалені від столиці, губернії Росії.

Серед висланих був і колишній вчитель петербурзької гімназії Пантелеймон Куліш. Беручи до уваги висновок слідства про те, що П. Куліш не брав участі в “Україно-слов'янському товаристві”⁴, цікаво простежити, яке місце він займав в історії цієї організації.

Деякі дослідники впевнено називають П. Куліша членом Товариства. Таку думку висловив І. Мазепа у вищезгаданій праці, ставлячи Т. Шевченка і П. Куліша в один ряд з М. Костомаровим⁵. В когорті найактивніших кирило-мефодіївців вписав Пантелеймона Куліша історик П. Гончарук⁶. П. Зайончковський також визнає його членом товариства, але із застереженням: якщо сприймати цю організацію остаточно не сформованою. Тобто, при відсутності списків, зборів, протоколів тощо, членом товариства можна вважати людину, яка визнавала його програмні положення, мала тісні стосунки із засновниками і про яку було свідчення бодай однієї особи щодо приналежності до організації. П. Зайончковський наводить факти, що дозволяють вважати П. Куліша членом Товариства у такому трактуванні.

Але як ми можемо говорити про визнання П. Кулішем програмних положень, якщо він, схоже, не був ознайомлений з самим документом? Відомо, що програму Товариства М. Костомаров написав у Києві у 1846 року⁷. П. Куліш у цей час перебував у Петербурзі. Туди він виїхав у листопаді 1845 р. на запрошення редактора журналу “Современник” П. Плетньова⁸. Пізніше, у 1867 році Пантелеймон Олександрович згадував, що, перебуваючи в Петербурзі, він часто листувався з М. Костомаровим і В. Білозерським, “піддержуючи їхнього духа”. Але в епістолярній спадщині письменника, оприлюдненій в наш час, у листах за 1846–1847 роки про Кирило-Мефодіївське Товариство мова не йде⁹.

Сам П. Куліш вважав, що кирило-мефодіївці навмисне не ознайомили його зі своєю програмою, маючи на це певні причини. Пізніше він писав: “Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкий шлях прокладають, і що діло їх, як уряд не зрозуміє його, станеться для них небезпечним, змовились вони не показувати Кулішеві устави і до братства його не зазивати. Так само і Шевченка держали вони оддалік щодо братства”¹⁰.

Але Т. Шевченко у 1846 році перебував у Києві і мав безпосереднє спілкування з автором чільного документа. Відомо, що Тарас Григорович навіть намагався залучити до

Товариства поляка Ю. Кенджинського¹¹. А от Пантелеймон Олександрович дізнався про Товариство, перебуваючи у Києві по дорозі у закордонне наукове відрядження. “Приїхавши на початку 1847-го в Київ, – згадував він – дочув я глухо, що о Христі браття зорганізувалось у якесь товариство Кирила та Мефодія, скомпанувало собі статут і навіть має свою цеху – з литого заліза персні, на котрих сяють літери К.М.”¹²

Приводом для арешту П. Куліша стали його листи, знайдені у затриманого М. Гулака, серед паперів якого був примірник програми Товариства. Сам П. Куліш сприйняв свій арешт як “загадкову пригоду”¹³.

Підтвердженням випадковості появи прізвища П. Куліша у слідчій справі Кирило-Мефодіївського товариства є слова засновника цієї організації М. Костомарова: “Пан Куліш правий, стверджуючи, що він не був ні членом, ні засновником такого товариства”¹⁴.

Та чи можна назвати П. Куліша постраждалим без вини? В жодному разі – ні. Літературний гурток київської молоді, одним із організаторів якого він був, без сумніву відігравав свою роль у формуванні світогляду майбутніх кирило-мефодіївців. Історичні твори П. Куліша, просякнуті духом українського патріотизму, так само, як і твори Т. Шевченка пробуджували волелюбну думку у сучасників. Можна сказати, що П. Куліш ідейно стояв на позиціях кирило-мефодіївців, а його діяльність безперечно відповідала чільним положенням програми Товариства. Якщо порівняти вислів П. Куліша в “Повісті про український народ”, надрукованій 1846 року у Петербурзі, з висловом М. Костомарова з програми Товариства, то, як влучно підмітив П. Гончарук, думки обох діячів неначе перегукуються і доповнюють одна одну.

“...В тому-то і є переваги цього народу, що в ньому ніколи не згасала іскра свободи... Чим несправедливіші і жорсткіші були утиски, тим більш необхідно було чекати при новому повстанні сили духу народного, який складає опору душі і всякої революції...”¹⁵ (П. Куліш).

“І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов’ян і почують крик її, і встане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя... ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа...”¹⁶ (М. Костомаров).

З програмою Товариства кирило-мефодіївці не ознайомили Пантелеймона Куліша вірогідно не з предостороги, як він сам вважав, а з причини його віддаленості від Києва, міста, де сформувалася думка про необхідність демократичного розвитку України і сусідніх з нею слов’янських народів. Був би П. Куліш поряд, можливо, і в нього лежав би в кишені трошки зім’ятий, потертий примірник документа, від якого здригнувся царський уряд. Але все сталося інакше, і в слідчих матеріалах Пантелеймон Олександрович зазначений як особа, винна за свої власні справи¹⁷. Ще б пак! Царський уряд вже тоді відчув потенціал цього велетня української культури і можливість його впливу на піднесення національної свідомості українського народу. В 1840-і роки П. Куліш був молодим письменником. Але попереду майорів переклад Біблії...

¹ Мазепа І. Підстави нашого відродження // Хроніка – 2000. – № 31–32. – С. 158.

² Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 206.

³ Кирилло-Мефодіевское общество: В 3-х тт. – К., 1990. – Т. 3. – С. 377.

⁴ Там само. – С. 67.

⁵ Мазепа І. Вказ. праця. – С. 159.

⁶ Гончарук П. Історичні погляди П.О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві // УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 80.

⁷ Зайончковский П. Кирилло-Мефодіевское общество (1846–1847). – М., 1959. – С. 70.

⁸ Костомаров М.І. Автобіографія. – К., 1992. – С. 138.

⁹ Шандра В. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П.О. Куліша // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 21.

¹⁰ Куліш Пантелеймон. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. 1. – С. 67–173.

¹¹ Цит. за: Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 121.

¹² Зайончковский П. Указ. соч. – С. 66.

¹³ Киевская старина. – 1883. – Февраль. – С. 226.

¹⁴ Спогади про Тараса Шевченка. – С. 128.

¹⁵ Кирилло-Мефодиевское общество. –Т. 1. – С. 59.

¹⁶ Гончарук П. Вказ.праця. – С. 80.

¹⁷ Там само. – С. 80.